

«РАДЯНСЬКО-РОСІЙСЬКИЙ ЧИННИК» НА ШЛЯХУ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ДЕРЖАВ БАЛТІЇ ТА УКРАЇНИ

Автор, використовуючи наукові дослідження вітчизняних та закордонних істориків, розглядає наявність, роль і вплив «радянсько-російського фактора» на геополітичні процеси Балтійських держав та України.

Ключові слова: «радянсько-російський чинник», агресія, русифікація, лімітрофи, політична концепція, анексія, коаліція.

Автор, используя научные исследования отечественных и зарубежных историков, рассматривает наличие, роль и влияние «советско-российского фактора» на геополитические процессы Балтийских стран и Украины.

Ключевые слова: «советско-российский фактор», агрессия, русификация, лимитрофы, политическая концепция, аннексия, коалиция.

The author, using the researches of domestic and foreign historians, investigates the presence, role and influence of «Soviet-Russian factor» on the geopolitical process of Baltic countries and Ukraine.

Key words: «Soviet-Russian factor», aggression, Russification, limitrofes, political conception, annexation, coalition.

В навчально-методичній розробці з курсу лекцій «Світова геополітика» (Москва, 2006) російський дослідник К.В. Мін'яр-Белоручев пише: «Розпад СРСР поставив складне завдання пошуку геополітичної ідентичності перед... колишніми радянськими республіками. Найбільш привабливим шляхом представляється інтеграція... в... Євросоюз або НАТО... Альтернативним варіантом є реінтеграція з Росією або створення самостійних субрегіональних об'єднань». Далі він об'єктивно констатує, що «взаємодії Росії з колишніми радянськими республіками будуються далеко не так..., як хотілося б російській стороні. Прикладами больових точок можуть бути постійні тертя з державами Балтії та наслідки «оксамитових революцій» в Грузії, Україні, Киргизії» [1, с.28]. Російський науковець, по-перше, забуває (або спеціально не підіймає), що Російська Федерація, хоча й стала правонаступником СРСР (автор статті вважає цей факт з історичної та політичної точки зору невиправданим і помилковим, бо, крім Росії, такий статус повинні були отримати, принаймні, ще дві держави – Україна і Білорусь, які у грудні 1922 року започаткували Союз), але теж отримала незалежність і самостійність. По-друге, перед Росією також постає проблема пошуку стратегічно вірного шляху геополітичної ідентичності, зберігаючи при цьому статус «Великої Росії», що практично неможливо без «європейської» України. По-третє, вищезгадані «тертя» почалися значно раніше, і на переконання автора статті, мають чітку назву – «радянсько-російський чинник». Прослідкуємо його наявність, роль і вплив, починаючи з 1939 року, на прикладі країн Балтії (Латвія, Литва, Естонія) та України.

Саме в цьому й полягають мета, актуальність і новизна обраної проблематики. Зауважу, що це питан-

ня неодноразово розглядалося науковцями. Достатньо пригадати праці Г.Л. Розанова, В.В. Александрова, А.А. Ахтамзяна, О.Ю. Борисова, О.Д. Ніконова, А.С. Протопопова, В.М. Кузьменко, Н.С. Єлманової, Ю.М. Алексеева та багатьох інших [2; 3; 4; 5; 6]. На жаль, більшість з них написано з позиції «єдиноправильної» точки зору російської сторони, з історіографічним «підтекстом» радянських часів далеким від об'єктивізму. Загальновідомим є той факт, що наприкінці 1930-х років, прив'язавшись («пакт Ріббентропа-Молотова» 23 серпня 1939 р.) і, водночас, відштовхуючись від фашистської агресії Німеччини та Італії (прикладом можуть бути іспанські події 1936-1939 років) [7], Сталін пред'явив народам Польщі, Фінляндії та Прибалтики «ленінський рахунок».

Визнавши право цих народів на незалежність та погодившись із їх самовизначенням у 1918-1920 рр., СРСР (хоча правдивіше вжити термін – сталінський режим) з другої половини 1930-х років розпочинає проти країн Балтії політику «мирної експансії», яка полягала у поетапному анексуванні з кінцевою метою – включення Литви, Латвії, Естонії до складу Радянського Союзу. Достатньо цікавим є той факт, як розглядаються події вересня – листопада 1939 року в Прибалтиці у радянській навчальній літературі 1960-1980-х років. Зробимо посилання на три фахові посібники найвпливовіших на той час видавництва – «Міністерство освіти», «Вища школа» та «Міжнародні відносини». В «Новітній історії» Г.Л. Розанова, М.Ф. Юр'єва, М.М. Яковлева (1961 рік) підкреслюється: «В зв'язку з успіхами агресора підняли голову фашистські елементи в країнах Прибалтики, що створювало загрозу перетворення Литви, Латвії та Естонії у васалів гітлерівської Німеччини. Радянський уряд запропонував цим держа-

вам заключити договори про взаємодопомогу. Вони були підписані у вересні-жовтні 1939 р. СРСР отримав на правах оренди низку баз в Естонії, Латвії та Литві, що запобігло перетворенню Прибалтики в антирадянський плацдарм» [2, с.165]. У даному випадку необхідні зробити два уточнення. Перше – щодо «фашистських елементів» у Прибалтиці. Співробітник Амстердамського державного інституту воєнної документації Луї де Йонг у книзі «Німецька п'ята колона у Другій світовій війні», яка вийшла в Чикаго (1956 рік) стверджує, що, наприклад, в Литві у 1933 р. були створені дві суперницькі між собою націонал-соціалістичні організації (хоча відомо, що найбільші німецькі поселення того часу були саме в Латвії – 65 000 та Естонії – 18 000) [8, с.400]: Християнсько-Соціалістична дія (Christlich-Sozialistische Arbeitsgemeinschaft, скорочено – CSA) та Соціалістичне народне співтовариство (Sozialistische Volksgemeinschaft, скорочено – Sovog). При чому, остання була сильнішою. Голландський дослідник, посилаючись на судовий процес у Каунасі (січень 1934 р.) над представниками цих організацій, упевнений, що якби не «бурхлива реакція Німеччини» (було конфісковано зброю CSA та Sovog), ця справа особливої уваги міжнародних кіл не привернула б [8, с.51].

Друге – вражає дипломатична оперативність німецько-радянсько-прибалтійських взаємовідносин: 7 червня 1939 р. Естонія (в особі міністра закордонних справ К. Сельтера) та Латвія (міністр закордонних справ В. Мунтерс) підписують у Берліні пакти про ненапад з Німеччиною (особливої уваги потребує секретна стаття, яка була озвучена на прес-конференції 8 червня відносно зобов'язань обох балтійських країн здійснювати всі військові засоби безпеки щодо СРСР та їх визнання, що головна воєнна загроза походить саме від Радянського Союзу) [9, с.180, 422], а вже 28 вересня 1939 р. (Естонія), 5 жовтня (Латвія), 10 жовтня (Литва) підписуються відповідні договори про взаємну допомогу з СРСР [4, с.239]. Це наштовхує, насамперед, на думку про примусовість, відповідний тиск з боку Радянського Союзу впродовж двадцяти днів поставити підписи під текстами документів керівниками прибалтійських країн. По друге, постає питання про можливо існуючу німецько-радянську політично-дипломатичну домовленість щодо сумісної тактики проти держав Прибалтики.

Повертаючись до висвітлення подій осені 1939 р. в Прибалтиці радянськими науковими виданнями, зауважу, що професор В.В. Александров у навчальному посібнику «Новітня історія країн Європи та Америки. 1918-1945 рр.» (1986 року видання) обмежився лише констатацією: «Цими договорами був зроблений важливий крок у протидії фашистській агресії» [3, с.469]. Заради об'єктивності підкреслимо, що в «Історії міжнародних відносин...» (1986 р.) цим подіям приділяється трохи більше уваги, хоча висновки однакові: «Договори... були направлені на зміцнення безпеки та недопущення імперіалістичної агресії в районі Прибалтики. Занепокоєність СРСР викликали посилення орієнтації правлячих кіл Прибалтійських країн на імперіалістичні держави, особливо Німеччину, значне зростання

воєнних приготувань, а також озброєння профашистських організацій» [4, с.239-240].

Необхідно звернути увагу на те, що у всіх трьох вищезгаданих виданнях події наприкінці 1939 – серпня 1940 рр. у Прибалтиці висвітлюються однаково, точніше – графаретно. А саме: у грудні 1939 р. у Таллінні відбулася конференція міністрів закордонних справ Прибалтійських республік з питання посилення їх військового співробітництва на засаді латвійсько-естонського договору 1923 р. про воєнний союз відносно СРСР, до якого приєдналася й Литва. Троїста «балтійська Антанта» розгорнула активну мілітаристську діяльність, а в березні 1940 р. було прийнято рішення про збільшення закупівлі зброї в Німеччині.

«17 червня 1940 р. по всій Прибалтиці пройшли маніфестації з вимогою завершити з антинародною політикою урядів. 17 червня народний уряд прийшов до влади у Литві, 20 червня – у Латвії, 21 червня – в Естонії» [4, с.240]. Правда, на відміну від «Історії міжнародних відносин...» за редакцією професора І. Кириліна, Г.Л. Розанов все ж таки наводить значущий епізод: «15-17 червня [1940 р. – С.Л.] радянські війська вступили у Прибалтику» [2, с.171]. За ствердженням професора В. Александрова, «14-15 липня 1940 р. у Латвії, Литві, Естонії відбулися вільні вибори, які принесли перемогу представникам трудящих. Новий склад сеймів поновив Радянську владу і звернувся з проханням до Верховної Ради СРСР прийняти їх держави до складу Радянського Союзу. Прохання цих республік [у серпні 1940 р. – С.Л.] було задоволено» [3, с.470-471].

Доречно прослідкувати хронологію «дипломатичної гри» Німеччини та СРСР щодо Прибалтики з травня до вересня 1939 р.

Наприкінці травня 1939 р. відбулося підписання економічного узгодження та бесіди Ріббентропа та Гітлера з міністром закордонних справ Литви (мова йшла про відповідну гарантію Прибалтійських країн дотримуватись німецьких інтересів) [10].

Як згадувалося раніше, 7 червня 1939 р. – представники Естонії (К. Сельтер) та Латвії (В. Мунтерс) підписують у Берліні пакти про ненапад з Німеччиною відносно нейтралітету і взаємних консультацій [11, с.945-948]. Фактично, в цьому документі Прибалтійські держави дорівнюють країнам-лімітрофам [12, с.146]. 7 червня 1939 р. німецький посол у Москві граф фон дер Шуленберг передає повідомлення в Берлін, де мова йдеться про «радянські мінімальні умови», при цьому підкреслюється, що «Радянський Союз особливе значення приділяє гарантіям Естонії, Латвії та Фінляндії» [9, с.422].

16 червня – звернення радянського уряду у пам'ятній записці до послів Великої Британії (Сідс) і Франції (Наджіар) з нагадуванням про взаємні гарантії безпеки з боку Прибалтійських країн [13, с.451-452].

26-29 червня 1939 р. – візит до Естонії та Фінляндії начальника генерального штабу сухопутних військ Німеччини Франца Гальдера [23, с.471-472].

28 червня – заява Шуленберга про «зрушення у німецькій політиці» відносно СРСР, в якій конста-

тувалася гарантія для держав Прибалтики з боку Радянського Союзу [14, с.512].

Початок липня – 23 липня 1939 р. – англійсько-французько-радянські переговори, в ході яких представники західних країн була висловлена підозра у переслідуванні Радянським Союзом у Прибалтиці власних прихованих цілей та намаганні за допомогою Заходу отримати «інструмент володіння» Прибалтійськими державами. Як наслідок переговорів, пропозиція посла Франції Наджіара про секретний додатковий протокол щодо прикордонних країн, в першу чергу, Естонії, Фінляндії та Латвії [15, р.249].

У секретному німецько-російському додатковому протоколі від 23 серпня 1939 р. чітко фіксувалося наступне: «У випадку територіально-політичного перерозподілу областей, які входять до складу Прибалтійських країн (Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва), північний кордон Литви водночас є межею сфер інтересів Німеччини та СРСР. При цьому інтереси Литви відносно Віленської області визнаються обома сторонами» [9, с.330].

За ствердженням відомого російського історика М.І. Семіяги, 25 вересня 1939 р. Сталін заявив Шуленбергу, що він має намір «вирішити» проблему Прибалтійських країн відповідно до секретного протоколу і в зв'язку з цим очікує підтримки з боку німецького уряду. «І Сталін «карт-бланш» на Прибалтику отримав. При пасивності західних держав Німеччина ще раз заявила про визнання свободи рук Радянського Союзу в зоні його інтересів. Німецькі посольства у Прибалтиці за вказівкою Ріббентропа рекомендували литовцям, латишам та естонцям піти назустріч побажанням радянських влад» [16, с.209].

Більше того, на переговорах з латвійською делегацією 2 жовтня 1939 р. Сталін попередив, що «з Німеччиною у нас немає також розбіжностей і по відношенню до Прибалтійських країн». І коли Мунтерс нагадав про наявність радянсько-німецького договору щодо ненападу, Сталін відверто заявив: «Я вам скажу прямо: розділ сфер впливу відбувся... якщо не ми, то німці можуть вас окупувати» [17, с.76-77].

Але остаточно «кrapку» відносно «прибалтійської проблеми» поставив все ж таки Гітлер, передавши, згідно договору про кордон і дружбу 28 вересня 1939 р., Литву Радянському Союзу [17, с.293].

Висновок напрашується сам по собі – це існування та впровадження цілеспрямованої, погодженої німецько-радянської тактики (політичної, дипломатичної, військової тощо) по відношенню до Латвії, Литви, Естонії, принаймні, у 1939-1940-ому роках.

Достатньо складною, заплутаною та протирічною наприкінці 1930-х років постає «українська проблема». На переконання автора статті, доленосними у даному випадку є два актори європейської зовнішньополітичної діяльності – Німеччина та Радянський Союз. Крім відомого «радянсько-російського чинника» події навколо України розгорталися в межах трикутника «Німеччина – СРСР – Польща».

На з'їзді фашистської партії у Нюрнберзі у 1939 р. Гітлер заявив, що Німеччина буде почувати себе «як сир у маслі», якщо отримає сировину з Уралу, ліс Сибіру та «безмежні ниви України». 20 жовтня 1938 р. керівник

французького посольства в Берліні Франсуа-Понсе, посилаючись на свою бесіду з Гітлером, констатував, що той залишався прихильником стабілізації миру на Заході заради того, щоб мати «свободу рук» на Сході. Але, на думку французького дипломата, було незрозумілим кому саме доведеться «розраховуватися» за це – Польщі, Росії або прибалтійським країнам [18, р.26].

20 жовтня 1938 р. міністр закордонних справ Великої Британії Едуард Галіфакс заявив Джорджу Огієві-Форбсу, англійському повіреному в справах у Берліні, що можливо, «німці задумали у випадку необхідності використовувати «Рутенію» («Закарпатська», в окремих значеннях, «Карпатська» Україна – *С.П.*) як плацдарм проти України або як початковий пункт організації українського руху» [15, р.201]. Вже 24 листопада 1938 р., під час відвідування Чемберленом і Галіфаксом Парижу, обговорюючи «українську проблему» з Бонне та Даладье, англійський прем'єр-міністр підкреслив наступне: «Маються всі підстави констатувати, що німецький уряд, можливо, розраховує розпочати знищення Росії шляхом заохочення агітації за незалежну Україну. Мова йде не про те, що німецький уряд застосує військові дії. Він діє значно тонкіше» [15, р.306-307].

Заява Чемберлена не була випадковою. Відомо, що 30 листопада 1938 р. німецький посол у Парижі фон Вельчек повідомляв, що представники французьких фінансових кіл, у минулому пов'язаних з Південною Росією, переконані в тому, що рано чи пізно Німеччина наблизиться до вирішення української проблеми і вони вважають необхідним вже зараз продемонструвати «інтереси Франції в цій справі» [19, с.469].

На початку грудня 1938 р. французький військовий аташе в Берліні Кулондр писав: «Намагання нацистських керівників полягають у тому, щоб, перетворивши Чехословаччину та Угорщину у васалів, створити Велику Україну під гегемонією Німеччини. Шляхи та засоби ще не визначені, але мета зрозуміла: створення великої України, яка стане житницею Німеччини. Для її здійснення необхідно буде також підкорити Румунію, домовитися з Польщею та відняти у СРСР частину його території». «Цілком ймовірно, – доповідав на закінчення Кулондр, – що Гітлер вбачав в «українському заході» відволікання уваги свого народу від внутрішніх негараздів» [18, р.39-40].

3 січня 1939 р. німецький посол у Лондоні фон Дірксен у своєму щорічному огляді висловив думку, що «Англія погодиться на подальше німецьке просування в Україні; тут упевнені, що її завоювання Німеччиною відбудеться весною 1939 року» [20, р.362]. Він також був переконаний, що «якщо українська держава виникне за допомогою Німеччини, нехай навіть військового характеру, але прихованої психологічно вдалим газлом: «Самовизначення для українців, звільнення України від панування більшовистського єврейства», англійська суспільна думка сприйме такий розвиток подій» [20, р.365-367].

Але на початку січня 1939 р. «українська проблема» для Німеччини несподівано втратила гостроту. Саме в лютому цього року Гітлер тимчасово залишив намагання використовувати так звану «Закарпатську Україну» в якості пропагандистського і військового засобу завоювання Радянської України [21, р.153].

Про це також свідчить заява Гітлера під час зустрічі з Йосифом Беком у Берхтесгадені про те, що «українське питання не є терміновим» (про теж саме повідомляв і Кулондр у телеграмі з Берліну 14 березня: «Україна цікавила його [Гітлера – *С.П.*] з економічної, але ніяк не з політичної точки зору») [22, р.53].

Цікавим є той факт, що Вайцзеккер – помічник рейсміністра закордонних справ Німеччини Ріббентропа, в червні 1939 р., розробляючи тактику «поступової нормалізації німецько-радянських (хоча в даному випадку краще назвати «фашистсько-радянських» – *С.П.*) відносин» [23], повинен був зробити наголос на «Україні», тобто нагадати про відмову Гітлера від Закарпатської України в якості свідoctва його миролюбства [9, с.171].

Подальший політичний сценарій відносно України, який було зрежисовано в Берліні та Москві, розвивався наступним чином. 17 вересня 1939 р. «в зв'язку з розгромом Польщі», за ствердженням спеціаліста в області міжнародних відносин і зовнішньої політики Росії професора А.С. Протопопова, «радянські війська зайняли землі Західної України та Західної Білорусії, які знаходилися з 1920 року у складі Польщі...». Правда, декількома абзацами раніше він прямо констатує, що додаткові секретні протоколи до німецько-радянського договору про дружбу 23 серпня 1939 р. «передбачали возз'єднання суто земель України та Білорусії» [5, с.256]. Як пише російський дослідник Г.Л. Розанов: «Населення з великою радістю зустрічало своїх визволителів (радянські війська – *С.П.*). Народи Західної України і Західної Білорусії у жовтні 1939 р. звернулися до Верховної Ради СРСР з проханням щодо прийняття їх до складу Радянського Союзу. Сесія Верховної Ради СРСР задовольнила їх прохання» [2, с.165].

Відомий на Заході політолог доктор політичних наук, професор з історії Росії А. Авторханов підкреслює наступне: «Анексією прибалтійських країн, зайняттям Бессарабії та Північної Буковини, завоюванням прикордонних фінських земель і вод Радянський Союз різко поліпшив свою територіально-стратегічну позицію на Заході, але водночас проілюстрував і справжнє обличчя глобального імперіалізму» [24, с.120]. На думку автора статті, це відповідає дійсності.

«Не було в історії ХХ століття ситуації більш складної, заплутаної, більш обтяженої численними страхіттями, передчуттями наближаючої драми, ніж та, що склалася між осінню 1938 та кінцем літа 1939 р. Не робилося ще за такої стислий термін стільки ризикованих кроків у політиці, стільки помилок, стільки невірних прогнозів і разом з тим, не було сказано стільки багатозначущих слів. Новітня історія не знала такої загальної відчуженості, ворожнечі та підозри, такого антиінтелектуалізму в політиці, як в період від Мюнхену до початку війни» – так оцінює обставини того часу російський науковець, професор Д.М. Проєктор [25, с.179].

Автор статті повністю поділяє і підтримує думку вищезгаданого історика М.І. Семіряги, який пише: «Сталінська зовнішня політика у передвоєнні роки стала однією з причин невиправданих жертв радянських людей. Вона і в повоєнні роки, викликаючи «синдром страхіття», представляла собою «бомбу уповільненої дії», яка створила поряд з іншими чинниками кризові ситуації в низці країн Східної Європи, та і в деяких республіках Радянського Союзу.

Тепер ми відкрито визнаємо і розуміємо причину того, чому особливо в західних областях країни і в Прибалтиці не так вже мало радянських громадян зустрічали німецьких загарбників хлібом-сіллю, чому німецькому керівництву вдалося створити антирадянські військові формування, які за чисельністю не поступалися загонам радянських партизан... Ми також знаємо, що для Західної України і Прибалтики травень 1945 р. ще не означав миру та надбання свободи, а був лише однією з меж братовбивчої громадянської війни, що тривала до 1952 року, яка принесла нові страждання та смерть» [16, с.292-293].

Загальний висновок: незаперечним є факт існування та впливу «радянсько-російського чинника» на політично-історичні події наприкінці 1939-1940-го років у Прибалтиці та Україні; більше того, необхідно особливо зосередити увагу на його домінуючій ролі в цьому процесі.

Погодимось з думкою великого російського поета ХІХ століття Федора Тютчева (*мовою оригіналу*): «Умом Россию не понять...». На жаль, новітня історія країн Балтії та України переконаласть і відчула це на власному досвіді.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Миньяр-Белоручев К.В. Мировая геополитика. – М.: Издательский дом «Проспект-АП», 2006. – 48 с.
2. Розанов Г.Л., Юрьев М.Ф., Яковлев Н.Н. Новейшая история. – М.: Учпедгиз, 1961. – 416 с.
3. Александров В.В. Новейшая история стран Европы и Америки. 1918-1945 гг. – М.: Высшая школа, 1986. – 591 с.
4. История международных отношений и внешней политики СССР (Ахтамзян А.А., Борисов А.Ю., Никон А.Д...) В 3 т. – Т.1. – М.: Международные отношения, 1986. – 416 с.
5. Протопопов А.С., Козьменко В.М., Елманова Н.С. История международных отношений и внешней политики России (1648-2000). –М.: Аспект Пресс, 2001. – 344 с.
6. Алексеев Ю.М., Вергетел А.Г., Казаков О.О. Всесвітня історія. – К.: «Каравела», 2006. – 240 с.
7. Гражданская война в Испании 1936-1939 гг. Библиографический указатель... – Ярославль: ЯГПУ, 1994. – 108 с.; Сория Ж. Война и революция в Испании. 1936-1939: В 2 т. – Т.1. – М.: Прогресс, 1987. – 324 с.
8. Луи де Ионг. Немецкая пятая колонна во второй мировой войне. – М.: Изд-во иностр. лит., 1958. – 447 с.
9. Ингеборг Фляйшхауэр. Пакт. Гитлер, Сталин и инициатива германской дипломатии, 1938-1939. – М.: Прогресс, 1991. – 480 с.
10. Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik (ADAP), Serie C: 1933-1937. – VI. – 421 s.
11. Serro Myllyniemi. Die baltische Krise 1938-1941. – Stuttgart, 1979. – 248 s.

12. Термін, який означає прикордонні області. Після Першої світової війни використовувався представниками країн Антанти та США відносно Литви, Латвії, Естонії, Фінляндії, Польщі. – Дипломатический словарь. – М.: Наука, 1986. – Т.2. – 504 с.
13. СССР в борьбе за мир накануне второй мировой войны (сентябрь 1938 – август 1939). – М.: Изд-во полит. лит., 1971. – 468 с.
14. Майский И.М. Воспоминания советского посла. – М.: Международные отношения, 1964. – Кн.2. – 574 с.
15. «Documents of British Foreign Policy, 1919-1939». Third Series. – Vol. 3. – London: H.M. Stationery Office, 1949-1950. – 384 p.
16. Семиряга М.И. Тайны сталинской дипломатии. 1939-1941. – М.: Высшая школа, 1992. – 303 с.
17. «Полпреды сообщают...» Сборник документов об отношениях СССР с Латвией, Литвой и Эстонией. Август 1939 – август 1940 гг. – М.: Прогресс, 1990. – 384 с.
18. «French Yellow Book». Documents, 1938-1950. – Paris: Gibbs N., 1939.
19. «Documents of German Foreign Policy, 1918-1945», Series D. – Vol. II. – Berlin: H.M. Stationery Office, 1949.
20. «Documents of German Foreign Policy, 1918-1945», Series D. – Vol. IV. – H.M. Stationery Office, 1951. – 478 p.
21. Gyuba Juhasz. Hungarian Foreign Policy. 1919-1945. – Budapest, 1979. – 304 p.
22. «Polish White Book» Official Documents concerning Polish – German and Polish – Soviet Relations, 1933-1939. – London: Hutchinson and Co., 1939. – 358 p.
23. Млечин Л.М. Адольф Гитлер и его русские друзья. – М.: ЗАО Центполиграф, 2006. – 427 с.
24. Авторханов А. Империя Кремля. Советский тип колониализма. – Вильнюс: Акционерное общество ИМОИ «Фирма INPA», 1990. – 240 с.
25. Проэктор Д.М. Фашизм: путь агрессии и гибели. – М.: Наука, 1989. – 278 с.

РЕЦЕНЗЕНТ:

П.М. Тризуб – д.і.н., професор, ЧДУ ім. П. Могили.

© С.В. Пронь

Стаття надійшла до редакції 17.04.09